

Бояківська І. О.

ОСОБЛИВОСТІ ЦІЛЕПОКЛАДАННЯ ОБДАРОВАНИХ ДІТЕЙ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ

У статті розглядається цілепокладання обдарованих дітей підліткового віку у взаємозв'язку з їх смисложиттєвими орієнтаціями. Порівнюються особливості цілей обдарованих та звичайних підлітків за критерієм спрямованості на себе, на спілкування, на діяльність та за часовою перспективою. Наведено результати емпіричного дослідження цілепокладання обдарованих підлітків. Робиться висновок про такі особливості цілепокладання обдарованих підлітків, як спрямованість цілей на діяльність та віддаленість цілей у часовій перспективі.

Ключові слова: цілепокладання, цілевизначення, смисложиттєві орієнтації, обдарованість, обдаровані підлітки.

В статье рассматривается целеполагание одаренных детей подросткового возраста во взаимосвязи с их смысложизненными ориентациями. Сравняются особенности целей одаренных и обычных подростков по критерию направленности на себя, на общение, на деятельность и по часовой перспективе. Приведены результаты эмпирического исследования целеполагания одаренных подростков. Делается вывод о таких особенностях целеполагания одаренных подростков, как направленность целей на деятельность и отдаленность целей во временной перспективе.

Ключевые слова: целеполагание, целеобразование, смысложизненные ориентации, одаренность, одаренные подростки.

The article deals with goal-setting gifted adolescents in relation to their life orientations. Features are compared with a common goals of gifted adolescents on the criteria focus on themselves, to communicate, to work with and temporal perspective. The results of empirical research goal-setting gifted adolescents. The conclusion is drawn about goal-setting features such as orientation of gifted adolescents purposes of activities and objectives of distance in a time perspective.

Keywords: goal-setting, goals, life orientation, talent, talented teenagers.

Актуальність проблеми. Соціальні, технічні та культурні трансформації, які відбуваються в суспільстві, поставили перед психологічною наукою цілу низку актуальних питань, одним з яких є проблема цілепокладання обдарованих дітей підліткового віку. Адже процес постановки цілі, особливо в обдарованих підлітків, часто супроводжується психологічними труднощами. А сам механізм цілепокладання є дуже важливим для розуміння варіантів та закономірностей усвідомленого входження в культуру, соціум і суспільство зокрема.

Одним із напрямків вивчення цієї проблеми є дослідження особливостей цілевизначення та смисложиттєвих орієнтацій як компонентів цілепокладання, які інформують про систему цілей людини, визначають особливості постановки життєвих цілей та їх досягнення.

Ми досліджуємо цілепокладання підлітків, адже саме в підлітковому віці вперше усвідомлюється власний життєвий план як визначена система пристосувань до навколишнього середовища, формуються життєві цілі. Підліток вчиться володіти своїм внутрішнім світом та світосприйняттям, що відображається у процесі його цілепокладання. До того ж, питання обдарованості набуває у сучасній науці особливої актуальності і необхідності його глибшого вивчення заради об'єктивного розуміння феномену обдарованості. Тому метою статті є дослідження сфери цілепокладання обдарованих дітей підліткового віку.

Аналіз досліджень і публікацій. Значення цілевизначення та цілепокладання неодноразово підкреслювали провідні вітчизняні психологи: П. К. Анохін, Т. Г. Богданова, Д. Б. Богоявленська, Б. С. Братусь, Л. М. Головіна, А. Ф. Коган, Н. Н. Нечаєв, Н. Ф. Наумова, К. В. Судаков, О. К. Тихомиров, Ю. М. Швалб та інші.

Л. С. Виготський підкреслював, що в основі розвитку всіх психологічних функцій в підлітковому віці є цільова воля, керування власною поведінкою, управління собою, вміння ставити цілі, які визначають поведінку, вміння досягати цих цілей [4, с. 176].

Ю. М. Швалб трактує цілепокладання як утворення мети; процес, що веде до постановки мети суб'єктом діяльності. Цілепокладання не є психічним процесом у традиційному розумінні цього поняття, тобто йому властиві процесуальні характеристики, але воно не тотожне з такими психічними процесами, як сприйняття, пам'ять або мислення. Цілепокладання, на думку Ю. М. Швалба, – особлива психологічна функція свідомості, яка забезпечується триванням психічних процесів й забезпечує конкретизацію, ієрархізацію, а пізніше й реалізацію цілей людини. Цілепокладання внутрішньо організовується як психологічна умова й початкова ланка розгортання діяльності [21].

О. К. Тихомиров робить акцент на дослідження процесів цілеутворення. Сутність процесу цілеутворення він визначає як “формування образу майбутнього результату діяльності (в процесі спілкування або самостійно) і прийняття цього образу як основи для практичних чи розумових дій” [19, с. 17]. О. К. Тихомиров виділяє дві групи механізмів цілеутворення. До першої належать механізми формування стратегічних цілей, до другої – планування досягнення попереднього результату.

Цілепокладання являє собою процес створення системи цілей, співвіднесення їх між собою та вибору бажаних. У цілепокладанні реалізується зв'язок між усіма його основними компонентами – ціллю, засобом та результатом [20, с. 65].

Здібність до цілепокладання визначається як сукупність психологічних особливостей, які сприяють постановці реалізаційних цілей. Розвиток здібностей до цілепокладання важливий на етапі професійного становлення, оскільки саме цілепокладання є інструментом конструктивної самореалізації.

Більшість дослідників підходять до вивчення цілепокладання як до інтелектуально-діяльнісної характеристики особистості, що пов'язана зі створенням моделі бажаного результату та роботою над його досягненням.

Згідно із системним підходом, здібність до цілепокладання являє собою динамічне системно-структурне утворення, яке інтегрує в єдине ціле такі компоненти, як наполегливість, гнучкість, самостійність у постановці цілей, пропрацьованість образу цілі, процесу її досягнення, наслідків реалізації цілі, стратегічність, реалістичність та спрямованість цілей [5, с. 11].

Цілі людини відрізняються віднесеністю в часі: одні цілі спрямовані на найближчу перспективу, другі – на віддалену, треті – концентруються на сьогоднішньому. Існують й індивідуальні відмінності, пов'язані з далекими та близькими цілями. Тому ще однією складовою цільової спрямованості особистості можна вважати часову складову [18, с. 26].

За критерієм спрямованості виділяють:

- егоцентричні цілі (спрямовані на себе);
- конформістські цілі (спрямовані на спілкування);
- соціоцентричні цілі (спрямовані на діяльність).

Визначення системи конкретних цілей полегшує формування системи дій, вибір доцільних методів та засобів їх досягнення. Якщо загальна мета не розчленована на часткові цілі й завдання, це ускладнює розумову і практичну діяльність, робить її стихійною.

Беручи до уваги різнопланові наукові підходи, найбільш повно виразити сутність цілепокладання можна у такому визначенні. Цілепокладання – це особистісна функція, яка забезпечує процес побудови уявного образу майбутнього результату діяльності (цілі), усвідомлення та суб’єктивне сприйняття цього образу, а також регуляцію власної діяльності суб’єкта, спрямовану на досягнення цієї цілі.

Загалом, цілепокладання на цьому етапі наукових досліджень вважається однією з найважливіших конституювальних ознак людської діяльності, займає одне з центральних місць у розвитку свідомості та особистості.

Проведений нами аналіз психологічних досліджень показав, що спектр вивчення цілепокладання досить широкий, однак низка питань залишається недостатньо опрацьованою. Переважна кількість робіт, спрямованих на виявлення сутності цілепокладання та проблем його розвитку, обмежуються розглядом тільки цілеутворення, у них не визначається роль та сутність окремих його компонентів на різних етапах цього процесу. А дослідження, спрямовані на вивчення цілепокладання обдарованих дітей, взагалі відсутні.

Теоретичні питання обдарованості досліджували Д. Б. Богоявленська, В. Н. Дружинін, М. С. Лейтес, В. А. Моляко, А. І. Савенков.

Основною психологічною характеристикою обдарованості у сучасних дослідженнях є її динамічність [17, с. 3]. Обдарованість розглядається в контексті руху, розвитку.

Д. Б. Богоявленська та В. Д. Шадріков у власній “Робочій концепції обдарованості” розглядають обдарованість як системну, динамічну впродовж життя якість психіки, яка визначає можливість досягнення людиною високих результатів в одному або декількох видах діяльності порівняно з іншими людьми [2, с. 30].

Г. С. Костюк у трактуванні обдарованості робить акцент на здібності і розуміє обдарованість як індивідуальну своєрідність здібностей людини. Він вказує на значущість природних даних кожної особистості, які є внутрішньою детермінантою розвитку здібностей [10, с. 41].

М. С. Лейтес тлумачить “обдарованість” як специфічний набір здібностей, вважаючи, що дитяча обдарованість виявляється у великій потребі дитини в діяльності певного виду [11].

Власне, кожна вищезгадана концепція правильна по-своєму, проте дилема навколо феномену обдарованості буде тривати і надалі, оскільки це питання з кожним днем стає все більш актуальним. Проте, поки не робиться спроба їх узагальнити з огляду на складність і багатогранність самого феномена обдарованості.

Однак до числа найбільш популярних серед сучасних теоретичних моделей обдарованості можна зарахувати концепцію обдарованості Дж. Рензуллі [22, с. 56], згідно з якою обдарованість є поєднанням трьох основних характеристик (складників):

- 1) інтелектуальних здібностей (що перевищують середній рівень);
- 2) креативності (творчості);
- 3) наполегливості (мотивація, орієнтована на задачу).

Ця концепція припускає, що контингент обдарованих дітей може бути значно ширший, ніж при їх ідентифікації за тестами IQ, креативності або досягнень. Автор пропонує відносити до категорії обдарованих тих дітей, хто проявив високі показники хоча б в одному з параметрів.

Для нашого дослідження важливо в першу чергу визначитися з вихідним поняттям “обдарованість”, “обдаровані діти”.

Аналіз праць вітчизняних та зарубіжних вчених дав змогу зробити висновок, що обдарованість – це сукупність загальних і спеціальних здібностей людини, завдяки чому вона досягає того рівня, який дає їй змогу легко впоратися із діяльністю і відрізнитися від загальної маси інших людей. Обдарована дитина – це дитина, яка виділяється яскравими, очевидними, іноді видатними досягненнями (або має внутрішні передумови для таких досягнень) у тому чи іншому виді діяльності.

Отже, обдарованість виступає як інтеграція різних здібностей з метою досягнення позитивних результатів у конкретній діяльності.

Опис емпіричного дослідження. Для формування вибірки підлітків взяли за основу поширену міжнародну класифікацію (Квінн В., 2000) відповідно до якої підлітками вважаються особи від 12 до 18 років.

Таким чином, вибірка складалася з 61 респондента (15-16 років), це студенти перших курсів Рівненського музичного училища (31 підліток) та Рівненського вищого професійного училища №1 (30 підлітків).

Першочерговим завданням було виявити обдарованих підлітків серед досліджуваних. Беручи за основу трикомпонентну концепцію обдарованості Рензуллі, а також аналізуючи досягнення досліджуваних і беручи до уваги експертні оцінки психолога та класного керівника, визначили, що серед досліджуваних 21% обдарованих підлітків (студентів-музикантів 9 чол. і студентів-столярів 4 чол.).

Інтелектуальний компонент концепції Рензуллі досліджували, використавши методика “Прогресивні матриці Равена”. У результаті отримали показники рівнів інтелекту досліджуваних.

Креативність, що є другим компонентом вищезгаданої концепції

обдарованості, дослідили за методикою П. Торранса, яка спрямована на вивчення особливостей творчого мислення підлітків, а саме – його рухливості, гнучкості, оригінальності, розробленості.

Третій компонент – мотиви, закладені в навчальній діяльності, орієнтовані на задачу, були дослідженні за методикою "Для чого я вчусь".

Для дослідження цілепокладання використали "Тест смисложиттєвих орієнтацій", розроблений Д. О. Леонтьєвим, який є адаптованою версією тесту "Ціль в житті" Джеймса Крамбо і Леонарда Махолика. У результаті отримали дані по 5 субшкалах та загальний показник осмисленості життя.

Для визначення часової перспективи, мотиваційної сфери та цілеутворення й цілепокладання була використана методика незавершених речень Ж. Ньютена. Також додатково було запропоновано 4 твердження, які звучали так: "Моя головна життєва ціль", "Моя найближча ціль", "Мої плани на найближчий час", "У майбутньому я планую".

З метою з'ясування, чи входять уявлення про життєві перспективи, плани на майбутнє в систему мотивів, прагнень підлітків було використано експериментальну бесіду.

Для статистичної обробки даних використали програму SPSS Statistics 17. 0.

Результати емпіричного дослідження смисложиттєвих орієнтацій обдарованих дітей є таким.

Загалом, за показниками субшкали "Цілі в житті" обдаровані діти мають дуже високі результати. Тобто, вони мають конкретні цілі для свого майбутнього, які надають їхньому життю осмисленості, спрямованості та часової перспективи. Ці діти живуть заради свого майбутнього, характеризуються цілеспрямованістю. Варто зазначити, що і в деяких дітей звичайного рівня за цією субшкалою теж високі бали, однак, на відміну від обдарованих, у взаємозв'язку з іншими субшкалами, це характеризує їхні плани та цілі як такі, що не мають реальної опори наразі і не підкріплюються власною відповідальністю за їх реалізацію.

Характерною особливістю обдарованих підлітків є інтерес та емоційна насиченість життя, однак – незадоволення своїм сьогоденням. Що й додатково їх націлює у майбутнє. На нашу думку, це пов'язане з такою особливістю обдарованих підлітків, як критичність, завищені вимоги до себе та оточення.

Важливим для розуміння особливостей цілепокладання обдарованих підлітків є відображення результатів субшкали, яка віддзеркалює

результативність життя та задоволеність самореалізацією. Обдаровані підлітки демонструють незадоволення прожитою частиною свого життя, часто вважають її беззмістовною, не пов'язаною з їхніми цілями та планами. Це свідчить про певні труднощі в процесі цілепокладання обдарованих підлітків. Адже ці діти часто заперечують свої об'єктивні минулі досягнення, наче знецінюють свої успіхи. Таким чином формують незадоволеність собою, відчуття безрезультативності життя, що в свою чергу може негативно вплинути на особливості продукування нових цілей.

Показники субшкали “локус контролю-Я” в обдарованих підлітків є досить низькими, подекуди навіть нижчими, ніж у підлітків звичайного рівня (хоча для всіх досліджуваних бали за цією субшкалою є найнижчими. Це може бути пов'язане з психологічними особливостями підліткового віку). Обдаровані підлітки не вірять у свої сили контролювати події власного життя та досягати своїх цілей. Слабо вірять у можливість побудувати своє життя відповідно до своїх цілей та уявлень про його смисл.

Суперечливими щодо попередньої шкали є результати по субшкалі “Локус контролю-Життя”. Адже тут обдаровані підлітки вірять у те, що людині дано контролювати своє життя, вільно створювати цілі та плани, приймати рішення та втілювати їх у життя.

Отже, обдаровані підлітки абстрактно вірять у те, що життя людини підпорядковане її свідомому контролю, що свобода вибору реально наявна і є сенс спрямовувати свої цілі в майбутнє. Однак у цих дітей нема впевненості в тому, що вони самі можуть власними зусиллями досягнути своїх цілей. Часто цілі для них залишаються на рівні мрій і бажань лише через надмірну критичність і заперечення власних виняткових можливостей. У цьому полягає одна з проблем у цілепокладанні обдарованих підлітків.

В обдарованих підлітків домінуючим є мотив досягнення, до речі, як і в переважній більшості досліджуваних, що, на нашу думку, пов'язане з характерним для підліткового віку максималізмом. Варто відзначити, що обдаровані підлітки переважно націлюються на професійний успіх, тоді як звичайні підлітки приділяють велику увагу матеріальному успіху.

В обдарованих переважає пізнавальний мотив, що відображається в позитивному переживанні процесу пізнання істини, світу, стосунків, задоволення від навчання, професійної діяльності.

Вагоме місце у мотиваційній сфері обдарованих підлітків займає мотив саморозвитку і формується ціль самовдосконалюватися, роз-

вивати певні (переважно професійні) якості, турбуватися з приводу своїх недоліків. Сюди також належать цілі, пов’язані з самодисципліною, самоконтролем, самозаороною, самоспостереженням.

Характерним для обдарованих підлітків є також спрямованість на духовне, що виражається в інтересі до трансцендентних та інших високоабстрактних понять, у релігійних пошуках та роздумах про найближче та віддалене майбутнє.

Статистично дані оброблялися за допомогою критерію ANOVA, де статистично значимими визначалися ті результати p , що були нижчими від рівня альфа 0. 05. Не було знайдено статистично значимої відмінності Цілі в житті $F(1,45) = 0. 26, p = 0. 61$ між групою обдарованих ($M = 33. 31, SD = 9. 60$) і групою звичайних ($M = 32. 90, SD = 5. 75$), де M – середнє значення, SD – стандартне відхилення. Не було знайдено статистично значимого ефекту ні з субшкалами Процесу ($F < 1$), ні щодо Результату ($F < 1$), ні Локус контролю -Я ($F < 1$), ні Локус контролю – Життя ($F < 1$).

Також статистично проаналізували цілі обдарованих і звичайних підлітків за критерієм спрямованості: на себе (“егоцентричні”), на спілкування (“конформістські”), на діяльність (соціоцентричні). Були виявлені статистично значимі відмінності.

	F	p	Обдаровані підлітки		Звичайні підлітки	
			M	SD	M	SD
Конформістські цілі	5. 42	0. 02	2. 19	1. 54	4. 52	2. 43
Егоцентричні цілі	6. 46	0. 03	7. 00	2. 16	9. 66	3. 01
Соціоцентричні цілі	5. 30	0. 02	8. 00	3. 39	3. 50	2. 09

Як бачимо, в обдарованих підлітків переважають цілі, спрямовані безпосередньо на діяльність, чим вони суттєво відрізняються від звичайних підлітків. В останніх цілі спрямовані переважно на себе. Ми пояснюємо це тим, що обдаровані переважно прагнуть вникати в сам процес, отримувати задоволення від діяльності, “розчинятися” в ній, присвячувати себе певній справі. Тоді як звичайні підлітки підходять до діяльності з вигідної безпосередньо для себе позиції. Тобто, намагаючись виразити себе через діяльність, бути над нею або формально підходити до її виконання.

Були отримані статистично значимі відмінності в цілях обдарованих та звичайних підлітків, залежно від їх часової перспективи.

	F	p	Обдаровані підлітки		Звичайні підлітки	
			M	SD	M	SD
Цілі, спрямовані на найближче майбутнє	4.53	0.01	3.46	1.76	6.95	2.40
Віддалені цілі	3.30	0.02	9.61	2.46	4.00	1.77
Цілі, спрямовані на сьогодні	6.03	0.02	4.00	1.82	6.54	2.02

Наведені статистичні дані ілюструють таку особливість обдарованих підлітків, як орієнтація в майбутнє, на далеку перспективу, схильність будувати віддалені цілі. Тоді як цілі звичайних підлітків головним чином спрямовані на задоволення своїх актуальних потреб, тобто, орієнтовані на сьогодні. Проте така ситуація неоднозначна у своєму трактуванні. Адже обдаровані підлітки, маючи віддалені цілі, часто не мають чіткого плану їх досягнення, не мають проміжних цілей, спрямованих на найближче майбутнє. Що може стати значною складністю, адже в такому випадку може виникнути ситуація відмови від власних цілей. У цьому аспекті ми вбачаємо необхідність психологічного супроводу обдарованих підлітків у процесі їх цілепокладання.

Загалом, статистично значимих відмінностей в особливостях цілепокладання обдарованих підлітків музичної та технічної спрямованості ми не виявили ($F < 1$), що дає підстави говорити про універсальність психологічних характеристик цілепокладання для обдарованих підлітків.

Висновки. У підлітковому віці усвідомлення власних цілей висувається в ряд провідних психологічних процесів. Принципових розбіжностей у постановці цілей в обдарованих та звичайних підлітків не було виявлено. Однак сам механізм цілепокладання, а особливо сформованість цілей за критерієм спрямованості та часовою перспективою, суттєво відрізняється. До того ж, обдаровані підлітки мають труднощі з пріоритетністю цілей у часовому співвідношенні, що відображається в складності побудови поетапної цільової стратегії.

Характерною особливістю обдарованих підлітків є їх орієнтація в майбутнє, тісний зв'язок цілей у житті та локусу контролю-Життя.

Осмишеність життя тісно взаємопов'язана з цілями. Технічні і творчі здібності обдарованих підлітків входять у цілком реалістичні життєві плани як диспозиція, що визначає переважно професійну спрямованість розвитку особистості, однак це не завжди виходить на рівень усвідомлення підлітками.

Для подальших досліджень перспективною проблемою є вивчення зв'язку цілей та самоприйняття обдарованих підлітків; дослідження формування самостійності обдарованих підлітків шляхом вивчення особливостей переходу цілей із зовнішніх у внутрішні.

Література:

1. Богоявленская Д. Б. Методологические и методические проблемы исследования целеполагания / Д. Б. Богоявленская // Психологические исследования интеллектуальной деятельности / Под ред. О. К. Тихомирова. – М. : Изд-во МГУ, 1979. – С. 95-105.
2. Богоявленская Д. Б. Одаренность: предмет и метод / Д. Б. Богоявленская // Магистр. – 1994. – № 6. – С. 28-35.
3. Братусь Б. С. О механизмах целеполагания / Б. С. Братусь // Вопросы психологии. – 1977. – № 2. – С. 121-124.
4. Выготский Л. С. Собрание сочинений: В 6-ти т. Т. 6 / Л. С. Выготский. – М. : Педагогика, 1994. – 357 с.
5. Воробьева И. Н. Эффективность развития способности к целеполаганию у менеджеров: Автореф. дис. канд. психол. наук. 19. 00. 13/ Российская академия государственной службы при Президенте Российской Федерации. – Москва, 2009. – 25 с.
6. Головина Л. М. Изучение процесса целеобразования в экспериментальной ситуации выбора задач после успеха-неуспеха / Л. М. Головина // Психологические исследования интеллектуальной деятельности. – М. : Изд-во МГУ, 1979. – С. 139-145.
7. Дружинин В. Н. Природа одаренности / Психология одаренности: от теории к практике / под ред. Д. В. Ушакова. – М. : ПЭР СЭ, 2000. – 80 с.
8. Квинн В. Прикладная психология. – СПб: Издательство "Питер", 2000. – 560 с.
9. Коган А. Ф. Психологическое моделирование целеполагания и принцип псевдосвободы выбора цели в учебной деятельности / А. Ф. Коган // Психология: сб. науч. трудов. – Киев, 1999. – Вып. 3 (6). – С. 212-222.
10. Костюк Г. С. Здібності та їх розвиток у дітей / Г. С. Костюк. – К. : "Знання", 1963. – 80 с.
11. Лейтес Н. С. Возрастная одаренность и индивидуальные различия: избр. труды / Лейтес Н. С. – Москва; Воронеж, 1997. – 280 с.
12. Леонтьев Д. А. Динамика смысловых процессов / Д. А. Леонтьев // Психологический журнал. – 1997. – Т. 18. – № 6. – С. 13-27.

13. Механизмы и принципы целенаправленного поведения // Под ред. Анохина П. К. – М., 1972. – 29 с.
14. Моляко В. А. Концепция творческой одаренности // Первые международные научные Ломовские чтения. – М., 1991. – С. 102-104.
15. Нечаев Н. Н. Психологические аспекты целенаправленной деятельности человека / Н. Н. Нечаев. – М., 1992. – 111 с.
16. Наумова Н. Ф. Социологические и психологические аспекты целенаправленного поведения / Н. Ф. Наумова. – М. : Наука, 1988. – 199 с.
17. Савенков А. И. Современные концепции одаренности / А. И. Савенков // Обдарована дитина. – 2001. – № 6. – С. 2-10.
18. Судаков К. В. Механизмы и принципы целенаправленного поведения / К. В. Судаков. – М., 1979. – 54 с.
19. Тихомиров О. К., Телегина Э. Д., Волкова Т. К. и др. Психологические проблемы целеобразования / О. К. Тихомиров, Э. Д. Телегина, Т. К. Волкова. – М. : Наука, 1977. – 259 с.
20. Чунаева А. А. Категория цели в современной науке и ее методологическое значение. (Цель и деятельность). – Л. : Ленинградский университет, 1979. – 148 с.
21. Швалб Ю. М. Психологические модели целеполагания / Ю. М. Швалб. – К. : Стилос, 1997. – 240 с.
22. Renzulli J. S. (1986) The three-ring conception of giftedness: a development model for creative productivity. – W: R. J. Sternberg, J. E. Davidson (red.) Conception of giftedness. – Cambridge University Press. – P. 53-92.
23. Категория: Методики [Электронный ресурс] // Psylab. info – энциклопедии психодиагностики. – Режим доступа : <http://psylab.info/%D0%9A%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%B3%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%8F:%D0%9C%D0%B5%D1%82%D0%BE%D0%B4%D0%B8%D0%BA%D0%B8>